

3. Майже відсутні дослідження, присвячені особливостям масової поведінки та її механізмів, тому поза увагою залишаються такі проблеми як вплив релігії та тоталітарних сект на особистість та функціонування забобонів, табу, а також форм соціального контролю у великих групах (звичаїв, традицій, обрядів) тощо.

Все вищенаведене дає змогу визначити пріоритетні напрями розвитку соціально-психологічної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко А. Б. Соціальна психологія / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв. – К. : Геопринт, 2006. – 400 с.
2. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Московичи С. – М. : Академический проект, 2011. – 396 с.
3. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / Ядов В. А. – 3-е изд., испр. – М. : Омега-Л, 2007. – 567 с.
4. http://www.hse.ru/org/hse/soc_psix/news/38785349.html

УДК 159.923.5 : 355.48

Кокун О.М., д. психол. н., професор, завідувач лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, головний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ КУРСАНТІВ

У статті викладено результати емпіричних досліджень, спрямованих на визначення чинників розвитку лідерських якостей курсантів. В дослідженнях взяли участь 310 курсантів двох вищих військових навчальних закладів. Було використано експертне оцінювання рівня розвитку лідерських якостей курсантів та 9 психодіагностичних методик, діагностичні показники яких спроможні достатньо повно охарактеризувати рівень розвитку лідерських якостей за всіма їх компонентами. На основі отриманих результатів обґрунтовано три складові психолого-педагогічного забезпечення розвитку у курсантів таких якостей.

Ключові слова: лідер, лідерство, лідерські якості, курсанти.

В статье изложены результаты эмпирических исследований, направленных на определение факторов развития лидерских качеств курсантов. В исследованиях приняли участие 310 курсантов двух высших военных учебных заведений. Было использовано экспертное оценивание уровня развития лидерских качеств курсантов и 9 психодиагностических методик, диагностические показатели которых способны достаточно полно охарактеризовать уровень развития лидерских качеств по всем их компонентам. На основе полученных результатов обоснованы три составляющие психолого-педагогического обеспечения развития у курсантов таких качеств.

Ключевые слова: лидер, лидерство, лидерские качества, курсанты.

Постановка проблеми. Однією із пріоритетних задач військово-професійної підготовки курсантів вважається розвиток лідерських якостей та формування практичних навичок ефективного лідерства. Однак виконання

цієї задачі на практиці пов'язане із суттєвими утрудненнями, що зумовлює необхідність поглибленого наукового вивчення цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливість наявності в офіцерів розвинутих лідерських якостей зумовлена змістом військової діяльності. Військова діяльність характеризується умовами, максимально наближеними до бойової обстановки, плановістю і чіткою організацією на основі військових статутів, наказів, настанов, у рамках яких відбувається розвиток як особистості військовослужбовця зокрема, так і військового колективу в цілому. Для військової діяльності є характерними особиста відповідальність кожного суб'єкта діяльності за виконання своїх функціональних обов'язків, високий ступінь інтелектуалізації, підвищення ролі розумової праці, високі вимоги до особистісних і психологічних характеристик військовослужбовців, особливо офіцерського складу. Від військовослужбовця вимагаються не лише глибокі професійні знання, але й високий рівень державної зрілості та моральної стійкості, ініціативи та творчості як вищий рівень розвитку спроможності до самостійних, відповідальних, ініціативних, автономних дій [4].

Зазначається, що в мирних умовах такі чинники як чітка регламентація, плановість і прогнозованість подій, комфортні побутові умови, відсутність явних загроз життю і здоров'ю зумовлюють необхідність наявності в офіцера таких якостей як: дисциплінованість, патріотизм, старанність, ретельність, педантичність, кмітливість, розсудливість, комунікабельність, наявність педагогічних і психологічних здібностей, почуття обов'язку і здатність жертвувати особистісними інтересами заради спільних цілей, працьовитість [2].

Поза сумнівом, що специфічні особливості та вимоги військової діяльності зумовлюють необхідність цілеспрямованого формування у майбутніх офіцерів лідерських якостей, починаючи ще з періоду їх підготовки у ВВНЗ та військових навчальних підрозділах ВНЗ. А у процесі військово-професійного відбору курсантів слід обов'язково враховувати необхідність наявності особистісних властивостей, які є передумовою формування подібних якостей [1].

Лідерські якості майбутніх офіцерів О.К. Маковський визначив як такі професійно важливі властивості, які передбачають наявність у курсантів специфічних для їхньої професії знань, спеціальних умінь і навичок та визначаються характером і спрямованістю діяльності курсантів, особливостями курсантських колективів та навчально-виховного процесу [3].

Розроблена нами психологічна структура лідерських якостей майбутнього офіцера складається із 5 компонентів:

1) комунікативно-організаційний (комунікабельність, переконливість, тактовність, дипломатичність, емпатійність, гнучкість, розвинуті мовленнєві та організаційні здібності);

2) емоційно-вольовий (цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, впевненість у собі, вимогливість, самовладання, стресостійкість);

3) мотиваційний (мотивація до лідерства та успіху);

4) мисленевий (швидкість мислення, логічність, креативність, проникливість, здатність до прогнозування та узагальнення, критичність, розсудливість);

5) особистісний (активність, ініціативність, обов'язковість, надійність, відповідальність, почуття гумору, оптимістичність, чесність, патріотизм, прагнення до самовдосконалення) [1].

Мета статті. У даній статті ми викладемо частину результатів емпіричних досліджень, спрямованих на визначення науково-обґрунтованих емпіричних засад формування у майбутніх офіцерів лідерських якостей. Зокрема висвітливо чинники розвитку лідерських якостей курсантів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводились співробітниками НДЦ гуманітарних проблем ЗСУ у Військовому інституті телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" (м. Київ) та Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів) у листопаді-грудні 2012 року. В дослідженнях взяли участь 310 курсантів 1 – 5-х курсів (294 чоловіки та 16 жінок) віком від 16 до 25 років. З них – 130 першого закладу та 180 – другого; I курсу – 49 курсантів (відповідно 21 і 28 у кожному закладі), II курсу – 77 (48 і 29), III курсу – 97 (45 і 52), IV курсу – 47 (16 і 31), V курсу – 40 курсантів (тільки "Львів").

В дослідженнях було використано експертне оцінювання рівня розвитку лідерських якостей всіх курсантів за 10-бальною шкалою та 9 психодіагностичних методик, діагностичні показники яких спроможні достатньо повно охарактеризувати рівень розвитку лідерських якостей за всіма їх компонентами:

1. Методика діагностики лідерських здібностей (Є. Жаріков, Є. Крушельницький).
2. Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема.
3. Методика діагностики комунікативних і організаторських схильностей – КОС В.В. Синявського і Б.О. Федоришина.
4. Методика виявлення схильності до ризику Г. Шуберта.
5. Опитувальник Р. Кеттелла 16-ФО-187-А.
6. Опитувальник вольового самоконтролю А.Г. Зверкова та Є.В. Ейдмана.
7. Шкала темпераментів Л. Терстоуна (в адаптації Хойновського).
8. Методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса.
9. Методика вивчення мотивації професійної діяльності К. Замфір – А. Реана.

Для визначення чинників розвитку лідерських якостей досліджуваних курсантів було застосовано процедуру кореляційного аналізу (за Спірменом) результатів експертного оцінювання рівня розвитку лідерських якостей курсантів та отриманих у дослідженні 33 діагностичних показників, а також порівняння на достовірність відмінностей за цими показниками (за t-критерієм Стьюдента для незалежних вибірок) груп курсантів, які виконують та не виконують формальних лідерських обов'язків.

В результаті кореляційного аналізу виявилось, що у курсантів-чоловіків з експертною оцінкою рівня розвитку лідерських якостей на достовірному рівні корелюють лише 4 діагностичні показники із невисокими за абсолютним значенням коефіцієнтами кореляції – $r = 0,14 - 0,17$ (таблиця 1).

Таблиця 1

Достовірні кореляційні зв'язки експертної оцінки лідерських якостей курсантів із діагностичними показниками (чоловіки)

№ з/п	Показники	"r" та "p" з експертною оцінкою
1	Фактор E "домінантність"	$r = 0,14; p \leq 0,05$
2	Фактор G "нормативність поведінки"	$r = 0,15; p \leq 0,01$
3	Рівень розвитку лідерських здібностей	$r = 0,13; p \leq 0,05$
4	Рефлексивність	$r = 0,17; p \leq 0,001$

У курсантів-жінок виявлено вищий рівень абсолютних значень коефіцієнтів кореляції діагностичних показників з експертною оцінкою – 7 таких показників корелюють у межах $r = 0,3 - 0,47$ (таблиця 2). Однак рівня достовірності $p \leq 0,05$ досягає при цьому лише один з них, що пояснюється невеликою чисельністю вибірки жінок (16 осіб).

Таблиця 2

Достовірні кореляційні зв'язки експертної оцінки лідерських якостей курсантів із діагностичними показниками (жінки)

№ з/п	Показники	"r" та "p" з експертною оцінкою
1	Фактор N "дипломатичність"	$r = 0,43; p \leq 0,1$
2	Фактор Q3 "самоконтроль"	$r = 0,31; p \leq 0,2$
3	Фактор F2 "тривожність-приспосованість"	$r = -0,47; p \leq 0,05$
4	Рівень навчально-службової самоєфективності	$r = 0,37; p \leq 0,15$
5	Внутрішня мотивація	$r = 0,41; p \leq 0,15$
6	Зовнішня позитивна мотивація	$r = 0,31; p \leq 0,3$
7	Зовнішня негативна мотивація	$r = 0,30; p \leq 0,3$

Отримані результати кореляційного аналізу щодо курсантів жінок, на відміну від чоловіків, надають можливість визначити декілька важливих щодо лідерства якостей, які можна враховувати як при здійсненні професійного відбору, так і ув процесі навчально-службової підготовки курсантів жіночої статі, цілеспрямовано їх розвиваючи. Це такі якості як дипломатичність, самоконтроль та внутрішня мотивація. Також ву процесі навчально-службової діяльності слід приділяти увагу підтримці належного рівня зовнішньої позитивної мотивації.

Окремо слід прокоментувати найвищий коефіцієнт кореляції з експертною оцінкою, який до того ж виявився негативним ($r = -0,47; p \leq 0,05$). Таким діагностичним показником виявився Фактор F2 "тривожність-приспосованість" Опитувальника Р. Кеттелла 16-ФО-187-А. Відповідно до формули обрахування цього фактора, в жінок здатність до лідерства визначають зі знаком "+" такі якості як емоційна стійкість, сміливість та самоконтроль, а негативний вплив на цю здатність справляють підозрлість, тривожність та напруженість.

Ще одним способом, який у нашому дослідженні було застосовано з метою визначення чинників розвитку лідерських якостей курсантів-чоловіків – і який виявився істотно більш інформативним у порівнянні з експертною оцінкою, стало порівняння на достовірність відмінностей за використаними в до-

слідженні діагностичними показниками (за t-критерієм Стьюдента для незалежних вибірок) груп курсантів, які виконують та не виконують формальних лідерських обов'язків. До першої групи ввійшло 55 курсантів, які є командирами груп та відділень (всі вони, за виключенням 1 особи, виявилися чоловіками), до другої – всі інші курсанти чоловічої статі.

Отримані результати показали, що виділені групи достовірно між собою відрізняються ($p \leq 0,05 - 0,001$) як за експертного оцінювання рівня розвитку лідерських якостей, так і за 16 (!) діагностичними показниками (таблиця 3).

Отже, виходячи з отриманих результатів, курсанти, які виконують формальні лідерські обов'язки ("командири") найістотніше ($p \leq 0,001$) відрізняються від усіх інших вищим показником експертного оцінювання рівня розвитку лідерських якостей, а також вищими рівнями діагностичних показників таких якостей як наполегливість та лідерство. Вони мають суттєво вищі рівні ($p \leq 0,01$) нормативності поведінки та вольового самоконтролю, а також достовірно вищі рівні ($p \leq 0,05$) товариськості, домінантності, сміливості, екстраверсії, пристосованості, розвитку лідерських здібностей, комунікативних та організаційних схильностей, самовладання, активності, мотивації до успіху. Окрім того, в них має нижчий рівень виявлення такий не досить сприятливий мотиваційний показник як зовнішня негативна мотивація.

Таким чином, отримані результати є, на наш погляд, дуже показовими і дозволяють зробити декілька змістовних **висновків** щодо проблеми нашого дослідження.

Перший – діагностичні показники нормативності поведінки, вольового самоконтролю, товариськості, домінантності, сміливості, екстраверсії, пристосованості, розвитку лідерських здібностей, комунікативних та організаційних схильностей, самовладання, активності та мотивації до успіху можна вважати основними особистісними чинниками розвитку лідерських якостей курсантів (чоловіків).

Другий висновок структурується достатньо переконливого емпіричного підтвердження обґрунтованості розробленої нами *психологічної структури лідерських якостей майбутнього офіцера*, оскільки вищеназвані показники характеризують лідерські якості всіх 5 компонентів цієї структури.

Третій – про обґрунтованість відібраного методичного забезпечення із 8 психодіагностичних методик, діагностичні показники яких спроможні достатньо повно охарактеризувати рівень розвитку лідерських якостей курсантів за всіма їх компонентами (на основі результатів дослідження виключено Методику виявлення схильності до ризику Г. Шуберта як недостатньо інформативну).

Четвертий – про недостатню інформативність експертної оцінки, що насамперед, на нашу думку, зумовлено недостатньою обізнаністю офіцерів-кураторів курсантських груп щодо змісту і проявів феномена лідерства.

П'ятий – про те, що наявність виявлених достовірних відмінностей (всі – у кращий бік) між курсантами, які виконують формальні лідерські обов'язки (командири груп та відділень), та всіма іншими курсантами, зумовлені двома взаємодоповнюючими чинниками: 1) достатньо вірним відбором курсантів для призначення на ці командирські посади – внаслідок наявності в них необхідних особистісних якостей; 2) тим, що внаслідок перебування на цих посадах і виконання формальних лідерських обов'язків ці якості природним чином розвивалися.

Таблиця 3

Відмінності між діагностичними показниками курсантів-командирів та всіх інших курсантів

№ з/п	Показники	Курсанти	М	σ	p ≤
1	Експертне оцінювання рівня розвитку лідерських якостей	Інші	4,59	1,76	0,001
		Командири	5,91	2,13	
2	Фактор А "товариськість"	Інші	12,29	3,16	0,05
		Командири	13,24	2,80	
3	Фактор Е "домінантність"	Інші	14,00	3,49	0,05
		Командири	15,09	2,96	
4	Фактор G "нормативність поведінки"	Інші	13,12	3,25	0,01
		Командири	14,20	3,05	
5	Фактор Н "сміливість"	Інші	17,36	4,46	0,05
		Командири	18,55	4,45	
6	Фактор F1 "екстраверсія"	Інші	6,77	1,82	0,05
		Командири	7,35	1,70	
7	Фактор F2 "тривожність-приспосованість"	Інші	4,09	2,29	0,05
		Командири	3,53	2,00	
8	Рівень розвитку лідерських здібностей	Інші	31,30	4,93	0,05
		Командири	32,92	4,87	
9	Рівень комунікативних схильностей	Інші	14,75	3,47	0,05
		Командири	15,85	2,84	
10	Рівень організаційних схильностей	Інші	14,72	2,93	0,05
		Командири	15,56	2,87	
11	Рівень вольового самоконтролю	Інші	16,77	4,13	0,01
		Командири	18,31	3,64	
12	Наполегливість	Інші	11,57	3,07	0,001
		Командири	12,82	2,63	
13	Самовладання	Інші	8,67	2,56	0,05
		Командири	9,31	2,33	
14	Активність	Інші	27,39	5,76	0,05
		Командири	28,85	4,73	
15	Лідерство	Інші	28,44	7,81	0,001
		Командири	31,35	6,38	
16	Мотивація до успіху	Інші	18,00	3,38	0,05
		Командири	18,96	3,00	
17	Зовнішня негативна мотивація	Інші	3,54	1,27	0,05
		Командири	3,21	1,17	

Примітки:

1) показники №2 – 7 отримано за Опитувальником Р. Кеттелла 16-ФО-187-А; №8 – за Методикою діагностики лідерських здібностей Є. Жарікова, Є. Крушельницького; №9, 10 – за Методикою діагностики комунікативних і організаційних схильностей – КОС; №11 – 13 – за Опитувальником вольового самоконтролю А.Г. Зверкова і Є.В. Ейдмана; №14 – 15 – за Шкалою темпераментів Л. Терстоуна; №16 – за Методикою діагностики мотивації до успіху Т. Елерса; №17 – за Методикою вивчення мотивації професійної діяльності К. Замфір – А. Реана;

2) показник фактора F2 "приспосованість" є зворотним.

Шостий висновок стосується того, що для курсантів не можна виокремити декілька провідних якостей, які зумовлюють можливість ефективного лідерства. Цей феномен зумовлений наявністю цілої сукупності особистісних якостей, що відповідає існуючим сучасним науковим уявленням.

Таким чином можна виділити **три основні складові психолого-педагогічного забезпечення розвитку у курсантів лідерських якостей**:

1) врахування необхідності початкової наявності особистісних якостей, що визначають можливість успішного виконання лідерських функцій, при відборі майбутніх курсантів на навчання;

2) застосування психологічних засобів цілеспрямованого розвитку необхідних лідерських якостей;

3) створення спеціальних умов розвитку лідерських якостей у службово-професійній підготовці курсантів (обов'язкове періодичне виконання ними командирських функцій та інших обов'язків, пов'язаних із відповідальністю за інших курсантів).

Перспективою нашої подальшої роботи є розробка практичного підходу щодо кількісного оцінювання рівня розвитку лідерських якостей курсантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кокун О. М. Психологічна структура лідерських якостей майбутнього офіцера / О. М. Кокун // Вісник Національного університету оборони України. – 2012. – Вип. 4 (29). – С. 170–174.

2. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство: исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли / Кудряшова Е. В. – Архангельск : ПТУ, 1996. – 254 с.

3. Маковський О. К. Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів : автореф. дис... канд. пед. наук : 20.02.02 / О. К. Маковський [Національна академія Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького]. – Хмельницький, 2002. – 18 с.

4. Федоренко В. А. Философско-социологические вопросы воинского воспитания / Федоренко В. А. – Житомир : ЖВУРЭ ПВО, 1994. – 232 с.

УДК 159.942.3

Корольчук В.М., д. психол. н., професор, професор кафедри психології КНТЕУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ДІЇ СТРЕСОГЕННИХ ФАКТОРІВ

Психологічними чинниками стійкості особистості до стресу є оцінка стресової ситуації, стратегії подолання стресу, особливості особистісної саморегуляції, ступінь пропрацювання травматичного досвіду, соціальна підтримка, психологічна готовність до дій в екстремальних умовах. Важливу роль відіграють відповідальність, психологічна стійкість, життєвий досвід, активність, впевненість у собі. Тобто детермінантами толерантності до стресу є всі структурні компоненти особистості: спрямованість, досвід, психічні процеси, нейродинаміка, темперамент, характер, здібності.

Ключові слова: стійкість до стресу, особистість, моделі подолання стресу, детермінанти, психологічні.